

37. Розет Г. И. Очерки здравоохранения в Донбассе (1871–1964) / Г. И. Розет. – Донецк, 1966. – Т. 1.
38. Стародубов А. Ф. Память истории. г. Екатеринослав (г. Днепропетровск по литературе и воспоминаниям) / А. Ф. Стародубов. – Днепропетровск, 2001.
39. Шляхов О. Б. На чолі краю: губернатори Катеринославщини початку ХХ ст. / О.Б. Шляхов // Проблеми політичної історії України. – Дніпропетровськ, – 2011. – Вип. 6. – С. 17–30.

Надійшла до редкол.: 28.12.2016

УДК 94(47+57)«18/19»

Н. С. Чернікова

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

О. О. БОБРИНСЬКИЙ ТА СТАНОВЛЕННЯ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Проаналізовано напрями діяльності графа О. О. Бобринського на шляху до перетворення Смілянського маєтку на провідний осередок цукрового виробництва Правобережної України (40–60-ті рр. ХІХ ст.)

Ключові слова: цукрова промисловість, Олексій Олексійович Бобринський, граф, Смілянський маєток, Правобережна Україна, промисловий переворот.

Проанализированы направления деятельности графа А. А. Бобринского на пути к превращению Смелянского имения в ведущий центр сахарного производства Правобережной Украины (40–60-е гг. ХІХ в.)

Ключевые слова: сахарная промышленность, Алексей Алексеевич Бобринский, граф, Смелянское имение, Правобережная Украина, промышленный переворот.

© Чернікова Н. С., 2017

На 40-ві рр. XIX ст. припадає початок промислового перевороту на українських землях, «візитною карткою» якого стала цукрова промисловість. Поміщиків та підприємців Правобережної та Лівобережної України охопила справжня «цукрова лихоманка», яка априорі вабила високими прибутками. Кількість цукрових заводів швидко зростала, але за кілька десятиліть більшість з них припинили своє існування, не витримуючи конкуренції. Поступово сформувались центри цукрового виробництва, одним з яких був Смілянський маєток графів Бобринських. Проблема становлення капіталістичних відносин в поміщицьких господарствах на українських землях не залишилась поза увагою таких дослідників, як І. О. Гуржій [7], Л. Г. Мельник [14], К. І. Юрчук [21] та ін. Статті А. Матвеева [12], В. Б. Тихонова [16], В. К. Яцунського [22], П. Ходоса [18] присвячені розвитку вітчизняної цукрової промисловості. В їхніх працях наголошується на ролі представників родини Бобринських у становленні та розвитку цукрової промисловості України. Історія Смілянського маєтку та його власників – Бобринських відображена у працях автора розвідки [11; 19]. Тож у даній статті здійснена спроба розкрити «секрет» промислового успіху «смілянської гілки» Бобринських та шляхи його досягнення. При цьому опрацьовані й архівні матеріали [3; 8; 17], історико-статистичний опис Смілянського маєтку [6], мемуарні джерела [5].

Засновник «смілянської гілки» Бобринських, граф Олексій Олексійович (1800–1868), був онуком Катерини II та Г. Орлова. Дитячі роки він провів у великому Богородицькому маєтку в Тульській губернії, де отримав домашню освіту, а у 1818–1828 рр. перебував на військовій службі при палаці в Петербурзі. З юнацьких років він цікавився питаннями ведення сільського господарства та промисловості, а також математикою, фінансами, хімією, механікою, фотографією, ремеслами. Ці захоплення відіграли значну роль у подальшому житті Олексія Олексійовича й обумовили його підприємницьку діяльність. За висловом П. А. В'яземського, він «не був тим, кого зазвичай називають царедворцем» [5, с. 18].

Провівши певний час після закінчення служби при палаці в Петербурзі, граф повернувся до Богородицька, де в с. Михайлівському розпочав будівництво великого цукрового заводу [18, с. 20]. Це був значний крок у розвитку цукрової промисловості в державних масштабах, тому що поміщики Європейської частини Росії будували невеликі цукрові заводи для задоволення власних потреб у цукрі [16, с. 132].

У 1838 р. Олексій Олексійович придбав у графа М. О. Самойлова, брата своєї дружини Софії Олександрівни, Смілянський маєток загальною площею 18 тис. дес., розташований у Черкаському повіті Київської губернії. До нього входили містечко Сміла, кілька сіл – Смілянка, Яблунівка, Балаклея, Костянтинове, Староселечко та селища Гречківка, Будки, Миколаїв [6, с. 5]. Ці землі довгий час перебували у власності польських магнатів Конецпольських та Любомирських. А містечко Сміла (колишнє Тясьмине) виникло у XVII ст., отримавши назву на честь сміливої дівчини, яка під час татарського набігу провела козаків через Ірдинське болото у тил ворога, а сама загинула в жорстокому бою [9, с. 484].

На 1838 р. у Смілянському маєтку, де основою господарства було зернове землеробство, спостерігався економічний занепад. Для обробки землі використовувався застарілий реманент, посів злакових культур здійснювався вручну, а врожай збирали за допомогою серпів і кіс. Система землеробства теж була відсталою: засіви проводились без належного чергування, в той час як про використання добрив для ґрунту не було й мови. Крім того, самі селяни не були зацікавлені в результатах своєї праці. У сумі ці фактори обумовили низьку якість одержуваних зернових та безприбутковість маєтку. За таких умов господарювання в новому маєтку Бобринський розпочав з упровадження низки заходів з метою підвищення продуктивності праці. Він збільшив посіви пшениці за рахунок скорочення посівів жита, ячменю, гречки. Значні кошти граф виділив для придбання більш досконалих сільськогосподарських знарядь праці і реманенту: молотарок, віялок західноєвропейського, а незабаром і вітчизняного виробництва. Кардинальних змін зазнала й система землеробства. Так, було запроваджено багатопілля, глибоку обробку ґрунту, внесення добрив. Завдяки інноваційним заходам Олексія Олексійовича вдалося збільшити врожайність зернових; млини Смілянського маєтку забезпечували борошном не лише місцеве населення, а й мешканців Умані, Кременчука, Миколаєва, Одеси [10, с. 61].

Однак основою господарювання в маєтку Бобринський планував зробити вирощування цукрового буряка та його переробку. Маючи значний досвід управління цукровим заводом у Михайлівському, граф планував перетворити Смілу на осередок цукрової промисловості Правобережної України. Його планам сприяли природно-кліматичні та соціально-демографічні фактори: помірний клімат, родючі землі, наявність великої кількості робочої сили.

Зацікавленість графа цукровою промисловістю збіглася з протекціоністською державною політикою. Ще у 1800 р. Сенат прийняв рішення про надання земельних угідь під посіви цукрового буряка «усім бажаючим у південному краї» на пільгових умовах, а також про нагородження медалями найбільш ініціативних цукрозаводчиків [12, с. 94]. Тому О. Бобринський постійно збільшував свої земельні володіння за рахунок купівлі у сусідів-поміщиків. Так, у 1845 р. граф придбав у В. О. Давидова Грушівський маєток загальною площею 2,857 тис. дес. з 485 селянськими дворами за 82935 крб. сріблом, а в 1851 р. прикупив у Лопухіних Юзефівський маєток розміром 9,6 тис. дес., перейменований на Капітонівський [6, с. 11; 8, арк. 3–3 зв.]. Землі, що увійшли до Смілянського маєтку, стали основою для спорудження заводів та розвитку цукрового виробництва.

Вже у 1838 р. був побудований перший невеликий за розміром цукровий завод – Смілянський. Зовні він являв собою плетневу будівлю, обмазану глиною. На початковому етапі функціонування технологія виробництва на заводі значно поступалась західноєвропейським зразкам. Робота велась виключно вручну, в якості двигуна використовувалася сила тварин, переважно коней. Цукровий сік випарювався у відкритих казанах із топкою безпосередньо під казаном – за допомогою «голового вогню». Такі заводи називались «вогневидами». Буряковий сік добувався за допомогою гвинтових пресів, котрих на Смілянському заводі було 10, а іноді шляхом гарячої чи холодної вимочки буряку, який попередньо нарізали на спеціальних тертках [14, с. 35; 22, с. 343]. За таких умов видобуток цукру не перевищував 7–10 фунтів із берківця цукрового буряка в 12 пудів. Уся робота по вирощуванню цукрового буряка, його переробці на цукор, заготівлі й доставці необхідних матеріалів, облаштуванню заводу здійснювалась переважно місцевими селянами; необхідна сировина, матеріали, продукти були зі Смілянського маєтку [22, с. 343–344]. Незважаючи на низький технологічний рівень, виробничі можливості заводу зростали: якщо в 1838 р. на заводі перероблялося 150 берківців буряку щодня, то на 1840 р. уже 300 берківців [10, с. 62]. Відповідно збільшувався при цьому і вихід цукру.

У 1840 р. О. О. Бобринський спорудив у Смілі ще один великий завод – рафінадний, де цукровий пісок перероблявся на рафінад. Він приносив господарю вдвічі більше прибутків, ніж цукровий. На початку 1840-х рр. збутом цукру-рафінаду зі Смілянського заводу займалися Яхненко й Смирненко, які в 1843 р. спорудили власні

цукрові заводи і стали відомими підприємцями [16, с.150–151; 20, с. 33]. В «Журналі мануфактур і торгівлі» робота заводу отримала схвальні відгуки. «Можна ствердно сказати, – зазначалось на його сторінках, – що установа графа Бобринського – одна з найбільших у Європі і доведена у всіх відносинах до відмінної форми; апарати на заводі здебільшого виписані із Франції» [21, с. 50–51].

Протягом 10 років граф Бобринський збудував ще 4 цукрових заводи в Смілянському маєтку: Яблунівський (1839 р.), Грушівський (1845 р.), Капітонівський (1846 р.) і Балаклеївський (1837–1838 рр.). Про внесок заводів О. Бобринського у розвиток цукрової промисловості свідчить той факт, що у 1843 р. на промисловій виставці Олексій Олексійович отримав за вироблену на них продукцію велику срібну медаль.

Царський уряд заохочував розвиток вітчизняної цукрової промисловості шляхом надання цукрозаводчикам земельних угідь. На українські землі припадало близько 70 % загальної площі вирощування цукрового буряку в межах Російської імперії, причому основна частка його вироблялася на Київщині. У цьому зв'язку кількість поміщицьких і купецьких цукрових заводів у губернії постійно збільшувалася, досягши в 1847 р. 56 [7, с. 185]. Тож з метою забезпечення конкурентоспроможності смілянських заводів та збільшення обсягів виробленої продукції О. О. Бобринський провів технічну реорганізацію заводів та перетворення їх на заводи – гіганти. На Смілянському заводі в 1848 р. були встановлені перші парові машини для добування бурякового соку. Сам завод був перебудований на цегельний будинок з 4 поверхів. У 1849 р., після пожежі, Балаклеївський завод був відбудований за паровою системою. Упровадження інноваційних технологій привело до значного збільшення обсягів виробленого цукру. Так, якщо в 1840/41 р. на Смілянському і Балаклеївському заводах було вироблено 6,9 тис. та 4,5 тис. пудів цукру, то в 1851/52 р. продуктивність досягла 36,2 тис. пудів і 15,3 тис. пудів відповідно [22, с. 346]. До початку 60-х рр. XIX ст. загальне виробництво цукрового піску на заводах графа становило більше 250 тис. пудів, в той час як продукція, що випускалася заводами – гігантами (Капітонівським, Смілянським, Яблунівським) складала більше 50 тис. пудів цукру-піску за рік. Смілянський рафінадний завод у 1860/61 р. випустив 90 тис. пудів рафінаду [10, с. 65; 16, с. 150].

Секрети ефективної організації цукрового виробництва у О. Бобринського цікавили і цукрозаводчиків, й урядові кола. У бесіді з

чиновником Міністерства фінансів Е. Грумм-Гржимайло про долю дрібних цукрових заводів Олексій Олексійович виклав низку положень, що, на його думку, слугували підґрунтям прибутковості підприємства. Серед них – раціональне ведення виробництва; використання новітнього устаткування та його постійна модернізація; уникання «панщинних відносин»; наявність кваліфікованих майстрів і робітників. Однак чи не найголовнішою запорукою успіху він вважав самого власника заводу, від якого залежали організація управління, ведення обліку та вирішення основних виробничих завдань.

Однією з найважливіших проблем, із якою стикався граф Бобринський у силу своєї промислової діяльності, була сировинна, тобто постачання на заводи цукрового буряку. Задля її розв'язання він постійно збільшував посівні площі, вдаючись до купівлі земель у сусідів-поміщиків [6, с. 11; 9, с. 27]. Однак кількість цукрового буряку, що вирощувалась в маєтку, не могла задовольнити зростаючі потреби заводів. Тому вже з 40-х рр. XIX ст. Олексій Олексійович був змушений купувати сировину. Основними постачальниками цукрового буряку виступали поміщики – плантатори, великі орендарі землі і заможні селяни. Так, Орлови, власники с. Макіївка (за 35 км від Сміли), та Залеські, власники с. Ротмістровка (за 18 км від Сміли), виділяли великі площі для посіву цукрових буряків на продаж Смілянському і Балаклеївському заводам. Наприкінці XIX ст. Бобринські придбали Ротмістровку і створили тут власну економію [9, с. 501–507]. Про участь селян у вирощуванні буряку свідчать такі дані: у 1840 р. 42 селянина зі Старосілля Черкаського повіту Київської губернії продали на Балаклеївський завод 987 чвертей буряку, а в 1841 р. 12 селян Яблунівки продали буряк місцевому заводу [12, с. 96].

Олексій Олексійович розумів необхідність упровадження інтенсивного способу господарювання для підвищення врожайності цукрового буряку. Тому він увів буряк до польової сівозміни. Крім плугів, залізних борон, ґрунтопоглиблювачів на смілянських землях використовувалися сіяльні машини, що замінили ручні сівалки. Зазначимо, що граф сам займався розробкою й удосконаленням знарядь праці й техніки. Приміром, значного поширення на Правобережжі в сер. 50–60-х рр. XIX ст. набув плуг Бобринського, який використовувався в поміщицьких і частково селянських господарствах для обробки буряку.

Значну увагу граф приділяв технічному оснащенню самих за-

водів. Як відомо, чи не єдиним джерелом постачання техніки в Російській імперії був Луганський ливарний завод, який не задовольняв потреби цукрового виробництва в сучасному устаткуванні. Ось чому необхідність імпорту ставала очевидною. Олексій Олексійович закуповував апарати і механізми переважно в Берліні, Магдебурзі, Празі. За умовами угоди з паризькою машинобудівною фірмою «Дерон і Кайль» у Смілі був відкритий перший на Правобережжі склад машин [10, с. 64].

Придбання устаткування на цукрові заводи вимагало від їхніх власників значних коштів, які до того ж доповнювалися витратами по доставці. Так, перебудова Яблунівського заводу на паровий у 1848 р. обійшлася Бобринському в 62 тис. крб. сріблом, а на закупівлю машин і апаратів для Смілянського заводу він витратив у 1852 р. 35,191 тис. крб. Тому граф розпочав підготовку до організації власного механічного заводу в Смілі, відкриття якого відбулося в 1840 р. Це було найбільше на українських землях підприємство такого профілю, де виготовлялися сільськогосподарські знаряддя праці, апарати і машини для цукрового виробництва, а також здійснювався ремонт реманенту і механізмів для всієї Київської губернії [13, с. 24–25]. Згодом невеликі майстерні для виконання ремонтних робіт з'явилися при кожному заводі О. Бобринського, що не тільки уможливило задоволення власних потреб, а й сприяло налагодженню продажу машин та устаткування [7, с. 220]. Механічну майстерню в Смілі Олексій Олексійович перетворив у спеціалізоване підприємство – власний машинобудівний завод [16, с. 143; 18, с. 21].

Ще одна проблема, що вимагала рішення, – паливна. Використання лісу як джерела палива було вкрай недоцільним. По-перше, на Київщині не було значних лісових насаджень, а по-друге, імпорт лісу був невигідний через постійне зростання його собівартості. У цьому зв'язку О. Бобринський зайнявся пошуком родовищ у своїх маєтках. Вже у 1848 р. він започаткував промислову розробку торфу в Тульській губернії, заклавши вугільну шахту поблизу Богородицька [21, с. 55]. Не обмежившись однією шахтою, граф продовжував розвідку вугільних родовищ, і в 1850 р. вугілля було знайдено в с. Нікітське. Воно використовувалось на Михайлівському цукровому заводі, де Бобринський власноруч спроектував топку для його спалювання. Оскільки мережа постачання видобутого вугілля на київські заводи не була налагоджена, граф разом з купцями Яхненком й Смирненком у 1860 р. започаткував розробку бурого вугілля й торфу в Київській губернії [11, с. 18].

Крім того, він використовував на своїх заводах донецьке вугілля.

Існування великих плантацій посівів буряку і технічно оснащених заводів вимагало наявності значної кількості працівників. Наприкінці 30-х – початку 40-х рр. на полях та заводах О. Бобринського працювали переважно поміщицькі селяни. З метою збільшення кількості робочих рук він купував їх у землевласників, докладаючи зусиль, щоб зацікавити робітників у результатах своєї праці. Наприкінці 1840-х рр. Олексій Олексійович уклав угоду про купівлю 2000 селян у поміщиків Сумщини і Саратовської губернії [9, с. 486]. Він побудував для них 384 будинки біля заводів, оселивши на правах фабричних людей. На відміну від кріпаків, вони не мали орної землі (лише городи) і були прикріплені до заводів, за роботу на яких одержували натуральну (хліб, сіль, м'ясо й інші продукти) і грошову оплату [12, с. 95–96]. Щомісячний заробіток складав від 3 до 9 карбованців сріблом – у залежності від виконуваної роботи [7, с. 216]. Чоловіки одержували 5 крб. 40 коп. за 24 дні, жінки й підлітки – 3 крб. 12 коп. Крім того, працівникам незалежно від статі видавали по 2 крб. так званих прохідних при відправленні у волості й таку ж суму по закінченні роботи на підприємстві [10, с. 67].

Кріпосну працю О. Бобринський доповнював найманою. Набір робочої сили здійснювався як шляхом безпосереднього найму селян-заробітчан, так і шляхом контрактів із поміщиками Київської, Полтавської, Чернігівської, Мінської та Смоленської губерній [7, с. 212–213]. Однак Олексій Олексійович не заохочував використання праці сезонних робітників. Тому їхня оплата була меншою – 3 крб. на місяць [9, с. 486; 10, с. 67]. Таким чином, граф намагався забезпечити себе не просто робочою силою, а досвідченими працівниками, які постійно знаходились при заводах.

На заводах О. Бобринського також працювали державні селяни, основну масу яких становили «неплатники податків». Граф за допомогою своїх прикажчиків і агентів домовлявся з управляючими окружних контор. Так, у 1842 р. з Войцехівської волості Переяславського повіту було відправлено на смілянські цукрові заводи 500 селян – «боржників» [7, с. 213]. З їхньої заробітної плати вираховувалася основна частина на виплату недоїмок, а решта залишалась на задоволення власних потреб робітника.

Безумовно, умови праці на смілянських цукрових заводах були досить важкими: робочий день тривав нерідко 13 і навіть 14–15 годин на добу, при високій температурі й відсутності вентиляції. З огляду на це, О. Бобринський уводив винагороду за роботу гроши-

ма, продуктами, одягом і взуттям. Значну увагу граф приділяв забезпеченню трудової дисципліни. Взаємні права й обов'язки сторін, а також відповідальність за невиконання останніх були зафіксовані в письмовому вигляді. Так, в угоді між графськими конторами і волосними управліннями зазначалося, що за селян, які не вийдуть на роботу, а також за померлих чи засуджених, отримані завдатки повинні відпрацьовувати родичі або односельці [9, с. 487]. Згідно з статтями договору, укладеного майстрами і Смілянською головною конторою, за умови невиконання робітниками своїх обов'язків вони підлягали звільненню і не мали права найматися ближче ніж за 500 верст від Черкаського повіту [9, с. 28].

О. Бобринський був переконаний, що панщинні відносини гальмували процес становлення капіталістичних відносин у промисловості. Він підтримував ідею скасування кріпосного права, пропонуючи наділити селян невеликими ділянками землі. Фактично Маніфест 1861 р. став відображенням його поглядів та сприяв збільшенню кількості робочих рук на його заводах. На 1863 р. у Смілянському маєтку із 407 селянських господарств тяглих було 7, піших – 196, городників – 204 [9, с. 486].

Робота з новою технікою вимагала наявності кваліфікованих спеціалістів. О. Бобринський спочатку запрошував іноземних фахівців, однак вже з 1854 р. керівниками цукрових заводів були винятково інженери-технологи, які закінчили російські навчальні заклади. На час заснування смілянської майстерні в ній працювало небагато робітників, але поступово їхня кількість зросла до 100 [10, с. 65–66]. Про високий кваліфікаційний рівень працівників на заводах О. Бобринського свідчить той факт, що 24 з 40 смілянських технологів надалі стали цукрозаводчиками й підприємцями.

З метою підвищення освіченості серед місцевого населення та підготовки спеціалістів на місцях, Олексій Олексійович за власної ініціативи та на власні кошти у 1858 р. відкрив однокласне училище для дітей робітників і службовців смілянських заводів. Поряд із загальноосвітніми, учні вивчали і спеціальні дисципліни, зокрема креслення, основи конторського рахунку тощо. Найбільш здібні учні, за клопотанням графа, отримували можливість продовжити навчання та перспективу службової кар'єри на його заводах [10, с. 66].

За висловом П. А. В'яземського, О. О. Бобринський «був одним з найшляхетніших і найвищою мірою співчутливих особистостей нашого часу... Допитлива натура його безупинно вимагала

собі живлення» [5, с. 12]. Граф зосереджував свою увагу не лише на матеріальному стані заводів, а й на модернізації маєтку. Загальний вигляд Смілянського маєтку вже з 40-х рр. зазнав значних змін. З центра містечка до заводів вели рівні вулиці. У 1842 р. при підприємствах була відкрита лікарня. З 1851 р. почала роботу поштово-телеграфна контора, а з 1858 р. – парафіяльна школа. Сприятливі для проживання умови, наявність робочих місць привели до значного збільшення кількості населення. Так, за 15 років його чисельність зросла втричі: якщо в 1847 р. у Смілі проживало 4080 чоловік, то на початку 60-х рр. – 12600 чоловік. На 1861 р. містечко Сміла стало волосним центром. У маєтку на 50-ті рр. діяли також 2 шкіряні заводи, 3 цегельні, 2 винокурні, 10 млинів; двічі на рік відбувалися ярмарки [9, с. 486].

У 1856 р. О. О. Бобринський після важкої хвороби переїхав на постійне проживання до Смілянського маєтку. Саме в цей період досягає розквіту його дослідницька діяльність у сфері сільського господарства, на яку він витратив тисячі карбованців. Він уперше ввів систему зрошування ґрунту під цукровий буряк, налагодив випуск добрив, розробив систему сівозмін, спроектував і створив низку нових механізмів і машин; деякі з них отримали його ім'я [18, с. 21]. У цей період граф видав низку наукових праць, присвячених питанням сільського господарювання, промисловості [1; 3].

На вшанування пам'яті Олексія Олексійовича в 1869 р. при Київському університеті та Петербурзькому технологічному інституті за клопотанням Київського міського товариства були призначені стипендії [17]. А у 1872 р. на зібранні за підпискою коштів у Києві, на перехресті Бібіковського бульвару і Безаківської вулиці, був встановлений пам'ятник графу Бобринському як одному із засновників вітчизняної індустрії. Пам'ятник доповнювало зображення сільськогосподарського реманенту й напис: «Корисній діяльності графа О. О. Бобринського» [15, с. 173; 12, с. 94]. Багатогранна, плідна діяльність графа була відзначена Імператорським Вільним Економічним товариством карбуванням особливої медалі [6, с. 19].

По смерті Олексія Олексійовича Смілянський маєток перейшов у власність його нащадкам і за кілька десятиліть перетворився на провідний промисловий центр Російської імперії. Його історія виступає яскравим прикладом становлення та розвитку цукрової промисловості на українських землях та відображенням еволюції капіталістичних відносин на різних етапах промислового перево-

роту. Протягом багатьох десятиліть представникам «смілянської гілки» Бобринських вдавалося відвертати прояви промислових криз та вистояти у конкурентній боротьбі, завоювавши чільне місце серед цукрозаводчиків-монополістів. «Секрети» їхнього успіху – ініціативність, швидке реагування на потреби часу, використання інноваційних технологій – і на сьогодні виступають беззаперечними компонентами успіху будь-якого підприємця.

Бібліографічні посилання

1. Бобринский А. А. О применении систем охранительной и свободной торговли в России и о значительном понижении таможенного дохода по введении тарифа 1857 г. / А. А. Бобринский : В 2 ч. – М. : Тип. В. Готье, 1868. – Ч. 1. – 132 с. – Ч. 2. – 104 с.
2. Бобринский А. А. Статистические материалы для истории свеклосахарной промышленности в России, собранные графом А. Бобринским, почетным членом Комитета сахароваров. С примечаниями С. Маслова / А. А. Бобринский. – М.: Университетская типография, 1856. – 40 с.
3. Ведомость о происшествиях по Киевской губ. за вторую половину декабря месяца 1857 г. Пожары // Центральный державный историчный архив м. Києва. – Ф. 442. – Оп. 35. – Од. зб. 11. – Арк. 110–110 зв. – Далі: ІЦДІА (м. Київ).
4. Востокова Н. Б. Пушкин по архиву Бобринских / Н. Б. Востокова // Прометей : Историко-биографический альманах / ред. и сост. Т. Цявловская. – М. : Молодая гвардия, 1974. – Вып. 10. – С. 261–274.
5. Вяземский П. А. Граф Алексей Алексеевич Бобринский / П. А. Вяземский. – М. : б/и, 1868. – 72 с.
6. Головня В. Смела : Краткое статистико-экономическое описание / [авт. текста В. Головня]. – К. : Тип. Р. К. Лубковского, 1913. – 195 с.
7. Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України 1-ї половини ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К. : Держполітвидав, 1954. – 451 с.
8. [Договор купли-продажи с. Грушовка между А. А. Бобринским и А. Л. Давыдовым 28. 09. 1845 г.] // ІЦДІА (м. Київ). – Ф. 486. Киевская палата гражданского суда : Купчие крепости на продажу имений и др. имущества. – Оп. 9. – Спр. 118. – Арк. 3–3 зв.
9. Історія міст і сіл Української РСР : Черкаська обл. / гол. ред. П. Т. Тронько. – К. : Головна ред. Рад. Енцикл. АН УРСР, 1972. – 652 с.
10. Крутіков В. В. Початок капіталістичної еволюції поміщицького господарства Правобережної України / В. В. Крутіков, Т. Д. Липовська // Вісник Дніпропетровського університету : Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 2. – С. 60–66.
11. Маєвська Н. С. Історія Смілянського мастку графів Бобринських / Н. С. Маєвська // Бористен. – 2006. – № 9 (183). – С. 16–19.

12. Матвеев А. Започаткування цукрової промисловості в Україні / А. Матвеев // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 94–96.
13. Машкін О. М. Дворянське підприємництво як фактор формування буржуазних елементів в машинобудуванні дореформеної України / О. М. Машкін // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К. : Наукова думка, 1990. – Вип. 16. – С. 22–28.
14. Мельник Л. Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні / Л. Г. Мельник. – К. : Вид-во Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1969. – 68 с.
15. Петрова М. В. Из прошлого рода графов Бобринских / М. В. Петрова // Вопросы истории. – 1993. – № 5. – С. 171–176.
16. Тихонов В. Б. Развитие свеклосахарной промышленности во 2-й пол. 40-х – в 50-х гг. XIX в. / В. Б. Тихонов // Исторические записки / отв. ред. А. Л. Сидоров. – Т. 62. – М. : изд. АН СССР, 1958. – С. 126–169.
17. [Уведомление от 24.05.1869 г. об открытии при Киевской городской думе подписки на учреждение стипендий в Киевском университете и Санкт-Петербургском технологическом институте в память А. А. Бобринского] // ЦДІА (м.Київ). – Ф. 707. – Оп. 35. – Од. зб. 156. – Арк. 1–2.
18. Ходос П. Король, магнат и меценат / П. Ходос // Капитал. – 1996. – № 10. – С. 20–21.
19. Чернікова Н. С. Суспільно-політична та державна діяльність графа Олексія Олексійовича Бобринського : Автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Чернікова Нагалія Семенівна. – Дніпропетровськ: Вид. «Інновація». 2012. – 23 с.
20. Шевченко О. Родина Симиренків та розвиток цукрової промисловості в Україні / О. Шевченко // Родовід. – 1995. – № 10. – С. 35–43.
21. Юрчук К. І. Промисловість Росії в 1-й пол. XIX ст. / К. І. Юрчук. – Чернівці : Чернівець. держ. ун-т, 1974. – 86 с.
22. Яцунский В. К. Помещичьи сахарные заводы в России в 1-й пол. XIX в. / В. К. Яцунский // Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия : сб. ст. – М. : АН СССР, 1952. – С. 342–350.

Надійшла до редкол.: 30.01.2017